

LUND UNIVERSITY

Varuutbyte och social identitet-alsengemmer som emblematisk stil.

Roslund, Mats

Published in:
Triangulering : historisk arkeologi vidgar fälten.

2009

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Roslund, M. (2009). Varuutbyte och social identitet-alsengemmer som emblematisk stil. I M. Mogren, M. Roslund, B. Sundnér, & J. Wienberg (Red.), *Triangulering : historisk arkeologi vidgar fälten*. (s. 216-242). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

COMMODITY EXCHANGE AND SOCIAL IDENTITY ALSENGEMS AS EMBLEMATIC STYLE

This article focuses on commodity exchange and its agents as seen in the material culture of the 11th and 12th century in Sigtuna, Sweden. It is claimed that historical archaeology has downplayed the role of merchants in the process of social structuring of society. The reason for this is twofold. Firstly, trade is problematic to investigate empirically and royal power in control of every-day transactions is overestimated. Secondly, the theoretical platform when studying exchange has been based on substantivist anthropological analogies, creating static conclusions. By doing so, the social transgression from dependent trader to free merchant is blurred. In this article I stress the need for a new theoretical framework and analyses conducted closer to the archaeological record to achieve regionally based interpretations. Thus, by confronting models and artefacts a contextual connection to the past can be gained. To understand the transformation of the agents, their social organisation is of importance. Social identities and cooperative efforts expressed in guilds and trade regulations show a considerable variation in spreading economic risks. Interpretations of German-Scandinavian trade based on written sources claim a late 12th century presence of the former in the Baltic Sea. In the article, small glass ovals, alsengems, are used to discuss the reification of social identities through emblematic style. Combining the gems with another category of artefacts, the Pingsdorf pottery, organised Saxon and Frisian merchants are suggested to be present in Sigtuna already in the 11th century.

VARUUTBYTE OCH SOCIAL IDENTITET

ALSENGEMMER SOM EMBLEMATISK STIL

MATS ROSLUND

"Social identification in isolation from embodiment is unimaginable"
(Jenkins 1996: 21)

Efter påskhögtiden i Köln år 1074 fick en av ärkebiskopens gäster problem med hemfärden. Beslutsamt exproprierade värden ett handelskepp fyllt med varor på väg ner för Rhen för att hjälpa kollegan från Mainz hem. Anno II var stadsherre och van vid att få sin vilja igenom. Denna gång skedde något oväntat. Istället för att beskedligt lämna över skeppet krävde ägaren att få fortsätta utan intervention. Givetvis kunde inte ärkebiskopen avsäga sig sin feodala rätt, utan tvingade till sig skeppet. Upproret som följde visar att köpmännen var organiserade och handlingskraftiga nog att stå emot stadsherrens krav, liksom året innan i Worms. Liknande motstånd hade väckts i Liège och Cambrai redan under 900-talets andra hälft.

I exemplen från Köln, Worms, Liège och Cambrai möter vi ett växande antal handelsinriktade aktörer som tillhörde det urbana ekonomiska uppsving som karaktäriserar perioden från sent 900-tal till 1300-talets början. Som växande social grupp var de i behov av nya former för juridisk och politisk reglering för sin existens som inte fanns i sedvanerätten. Gemenskapen tog sig kulturella uttryck som ändrade sig kontinuerligt i takt med att gruppens inflytande i samhället ökade. Vi möter köpmännen i svårtydda arkeologiska lämningar som ägare till vågar och vikter under tidig medeltid och som självmedvetet borgerskap i senmedeltidens porträttkonst där de betraktar oss genom århundradena. Mellan dessa punkter i tiden skedde en social omvälvning som hämtade kraft ur en gruppgemenskap. Det är de tidiga materiella tecknen på sådana aktörer denna text handlar om.

Detta bidrag delas upp i tre avsnitt för att förtydliga min argumentation. I en första inledande del kommenterar jag synen på handel inom historisk arkeologisk forskning. I en andra del argumenterar jag för behovet av en nyorientering i studiet av handelns aktörer utifrån sociologiska erfarenheter om identitetskapande. Kunskap om grupper och individers behov av att markera sin tillhörighet är ett redskap för att förklara hur självmedvetenheten byggdes upp med hjälp av inkluderande principer. När den rådande samhällsordningen inte gav individen ett tillräckligt skydd skapade man nya kollektiv utifrån gemensamma intressen. Under perioden fungerade

köpmannagillen som en social samlingspunkt. I dem fanns grogrunden för en formulering och förstärkning av en självbild och därmed också fröet till en ny grupp i samhället. Slutligen konkretiserar jag de två första inläggen med exempel från Sigtuna, där köpmän från tyskspråkiga områden anlände under 1000-talet, före den lübska expansionen under 1100-talets sista fjärdedel. Spåren efter besökare från området mellan nedre Rhen, Maas och nedre Elbe är få men anger ett tydligt geografiskt ursprung. Som exempel på artefakter från det området presenteras här två alsengemmer och Pingsdorfkeramik som hittats i Sigtuna.

DE AKTERSEGLADE KÖPMÄNNEN

De senaste 20 årens skandinaviska studier av centralplatser och städer har varit förvånansvärt fria från forskning om varuutbytet som socialt, ekonomiskt och kulturellt fenomen. Jämfört med hantverkets förändring har handeln och dess utövare inte fått samma uppmärksamhet även om ansatser förekommer (Christophersen 1989; Hårdh 1996; Callmer 1998; Carelli 1998; 2001; Norseng 2000; Skre 2000; Gustin 2004; Sindbæk 2007). Orsakerna till det är flera men jag ska lyfta fram två som särskilt betydande, en empirisk och en ideologisk.

Vissa hantverk exponeras tydligt i form av spill och restprodukter i det arkeologiska källmaterialet och har varit utgångspunkten för studier av den urbana varuproduktionen (Christophersen 1980; Andrén 1985). Handeln är mer svärfångad som arkeologisk kategori.

Som en andra orsak har ämnet historisk arkeologi sedan 1980-talet en inriktning på historiska frågeställningar där feodalisering och makt över människor spelar en avgörande roll. En tidig inspiratör var George Duby, vars syn på europeisk ekonomisk historia varit grundläggande för ett övergripande perspektiv. Titeln på hans inflytelserika verk "Krigare och bönder" definierade vilka sociala grupper som formade samhället, även om Duby själv var mer nyanserad (Duby 1981: 147ff). Inflytandet från historiematerialismen med inriktning på maktutövning och ekonomisk tillägnan förde ämnet i samma riktning. Det har gjort två sfärer i samhället särskilt uppmärksammade. Kungamaktens och frälsets framväxt representerar det övre samhällsskiktet och håller även kvar ämnet vid klassiska historiska frågeställningar som riksbildning, urbanisering, social exponering och godsbildning. Böndernas näringar och landsbygdens organisering i andra änden av hierarkin är intressanta för studier av exploatering, ekonomisk fluktuation och regional anpassning. Den empiriska och ideologiska diskursen har lett till en nedtoning av handeln som en del av samhällsutvecklingen.

Man kan se intresset för de feudala relationerna både som ett genmäle mot en äldre uppfattning att städer etablerades på grund av handel och som en ideologisk omorientering. Överhetens kontroll över produktionen,

administrering av överskottet och viljan att exponera sig som social grupp framhålls med rätta som en av orsakerna till städernas uppkomst. I det sociala tomrummet mellan krigare och bönder har emellertid ett vakuum uppstått som behöver bemannas med aktörer som knöt samman det urbana nätverket, försåg både krigare och bönder med varor som de inte själva producerade, förde in innovationer och berikade vinterkvällarna med vin och berättelser om världen långt bortom tinnar och tegar.

I de fall varuutbytet belysts har den teoretiska utgångspunkten hämtat näring från ekonomiska modeller formulerade av ekonomiska substantivister och strukturmarxister (för en vetenskapshistorisk översikt se Grierson 1959; Christophersen 1989: 114ff; Norseng 2000; Skre 2000; Carelli 2001: 178ff; Gustin 2004: 25ff). Det positiva med nyorienteringen är att en förenklad marknadsekonomisk syn på handel fått ge vika. Det negativa är att köpenskap arkaiserats. Antropologiska erfarenheter genererar insikter om att äldre samhällen hade ett socialt varierat utbytessystem. Historiker och arkeologer har inspirerats av Marcel Mauss arbeten om gåvan som socialt bindemedel och Karl Polanyis hypoteser om varuutbytets ömsesidiga och redistributiva karaktär. För medeltidens del får detta till effekt att lyxgåvor mellan överherrar hamnar i fokus medan vardagens handel med regionala och interregionala varor fått stå tillbaka. I arbeten publicerade från 1960-till 1980-talet kan man se en vidareutveckling av Polanyis idéer där nya begrepp för tolkningen av tidiga utbytessystem prövas. Effekterna av denna grundförutsättning finns inte utrymme för att presentera här, men lovord och kritik går att följa i en lång rad europeiska publikationer (Hodges 1982; Samson 1991; Moreland 2000; McCormick 2001).

Den allvarligaste kritiken man kan rikta mot den rådande substantivistiska synen från 1980-talet inom historisk arkeologi är att den fråntar handelsaktörerna deras roll i den historiska processen. Köpenskap som fenomen inom den urbana ekonomin har inte lyfts fram och problematiserats. Farmännen är placerade inom en tvingande feodal struktur där deras handlingsmöjligheter blir negligerade. Kungamakten blir anakronistiskt kontrollerande och omnipotent med statsliknande möjligheter för våldsutövning. Upplösningen av dikotomin mellan styrd redistributiv handel och en fri marknad kan uppnås genom en medveten satsning på teoretisk nyorientering och djupstudier av arkeologiska källor med koppling till varuutbyte. Fallstudier från urbana centra med deras omland spelar en avgörande roll för att regionala skillnader skall kunna nyansera diskussionen.

Jag argumenterar alltså för att en förändrad syn på vilka farmännen var och vad de bidragit med till samhällsutvecklingen bör få ett ökat utrymme inom historisk arkeologi. Forskningen skiftar ständigt fokus och det finns nu ett stigande intresse för att omformulera perspektiven. Till skillnad från ett formalistiskt ekonomiskt synsätt framhävs köpenskapens sociala, kulturella och ekonomiska förutsättningar i en mångfald av transaktioner. Det är också viktigt att påpeka bristerna med en ahistorisk substantivistisk syn på

ekonomi där vinstmotiv, individuella beslut, gruppgemenskaper och vardagshandel inte kommer fullt till sin rätt (Stig Sørensen 1990; Monclair 2006a; Monclair 2006b). Balansen mellan varuutbytets sociala betydelse och efterfrågan som incitament måste undersökas regionalt och kronologiskt. Både gåvoekonomi och marknad kan existera parallellt, och det är väsentligt att belysa hur den senare fick ett allt större utrymme. Parallelliteten har poängterats av Ingrid Gustin som i sitt arbete om handelns aktörer under vikingatiden närmat sig antropogenerna Stephen Gudemans och John Lies syn på ekonomiska transaktioner (Gustin 2004: 40ff). Individer agerar både i en samhällssfär och i en marknadssfär som är sammanflätade. Man håller sig till samhällets normer för att uppnå säkerhet, medan den individuella strävan mot social upphöjelse uppnås med externa kontakter och främmande materiell kultur. Marknadshandel är inte heller fri från sociala bindningar, utan kräver tillit och social kommunikation för att kunna fungera. Tankarna ligger nära ett aktörsinriktat synsätt.

Förutom den rent ideologiska omorienteringen bär det historiska och arkeologiska källmaterialet en potential som inte har undersökts. I andra delar av Europa där det finns fler skriftliga källor framgår det med tydlighet att varuhandeln existerade parallellt med prestigegåvorna till emporiernas herar (McCormick 2001). De mer eller mindre frivilliga presenterna var smörjmedel i ett system av geografiskt överlappande handelssfärer där personer med interkulturell kompetens agerade. Inom Norden har isländska sagor använts som exempel på att varuutbytet främst var inriktat på reciprok gåvoutbyte, men den kritik som har framförts visar att texterna är tendensiösa och tidlösa. Köpenskap bortom stormännens egenintressen existerade också under tidig medeltid (Monclair 2006a). I de arkeologiska källorna visar sig vardagens varor som inte passerat stadsherrens hushåll innan det såldes eller byttes på en marknad. Kvarnstenar, järn, brynen och hudar skepades redan under vikingatiden mellan Kontinenten och Skandinavien (Jensen 1990; Sindbæk 2007). Dessa empiriska belägg måste ställas mot de teoretiska modellerna.

Det är alltså nödvändigt att försöka förklara hur ofria huskarlar eller farbönder med uppgift att förse överheten med lyxvaror blev ett mäktigt borgerskap i senmedeltidens städer. Hantverkarnas stegvisa frigörelse på den urbana scenen motsvarades av en liknande dramaturgi bland handelns aktörer. Ett led i denna process var organiseringen av en intressegemenskap. Denna tillkom i avsaknad av beskydd och som ett redskap för frigörelse. Övergången var inte en lokal evolutionistisk civiliseringsprocess. Det är nödvändigt att studera varuutbytet inom en vidare geografisk sfär där olika ekonomier fungerade parallellt och påverkade varandra för att förstå dramaturgin. Med den historiska arkeologins metodiska bas i texter från områden med rikhaltiga uppgifter om handel, kombinerade med lokala arkeologiska fallstudier är det möjligt att hypotetiskt förklara förloppet. Omförhandlingen av handelsaktörernas sociala identitet var av stor betydelse,

eftersom man därigenom erövrade nya positioner i spelet mellan styrande och undersåtar. Sociologiska erfarenheter kan här fungera som analogier till arkeologin.

SOCIAL IDENTITET OCH HISTORISK ARKEOLOGI

Social kategorisering och identifiering är en grundförutsättning i mellanmänskliga relationer. Behovet att snabbt veta vem det är man möter, och hur man skall förhålla sig till henne är avgörande för hur ett samtal eller annan kommunikation ska fortsätta. Bedömningen är både beroende av hur den man möter exponerar sig och av betraktaren själv. En tydlig presentation är särskilt viktig för människor som rör sig mellan skilda sociala skikt och etniska grupper.

Kategorisering av individer och grupper är en del av ett större forskningsfält bland de arkeologer som betonar sociala relationer i det förflutna. Social arkeologi är för det första studiet av relationen mellan individ och grupp, uttryckt genom etablering och omförhandling av skilda identiteter. Reproduktionen av dem skedde i en historisk-rumslig gemenskap som tog sig kulturella uttryck (Frazer & Tyrrell 2000; Meskell 2001; Meskell & Preucel 2004; Journal of Social Archaeology 2001). Uttrycken för dessa tillstånd finner vi i de kvarlämnade resterna av dåtiden; den materiella kulturen. Det andra ledet i social arkeologi är förbindelsen mellan det förflutna och samtidens identitetssökande genom definiering av kulturarv och historiebruk. Denna inriktning kommer jag inte att beröra här.

Arkeologin har liksom andra humanistiska vetenskaper berörts av "The Cultural Turn", den övergripande inriktning som under 1980- och 1990-talet växte fram som en kritik mot en positivistisk hållning. Till en början hämtade man inspiration från lingvistik och "cultural studies" med förkärlek för symbolik, inre världar och kultur, vilket kunde ge ett statiskt intryck. Fokus har senare kommit att hamna på sociala strukturer och identiteter, vilket fört oss närmare studier i sociologi och antropologi. Det är viktigt att framhålla att skiftet gjort perspektivet mer historiskt, så att dynamiken i de sociala relationerna kommit till sin rätt. Människor i det förflutna tillåts göra saker igen och påverka sin omgivning, inte bara passivt betrakta den. De levde i en fysisk värld som utövade motstånd mot kroppen, inte i en tillvaro byggd av metaforer. Praktik, ritual och aktörskap är ledord i försöken att studera den handlande människan. För att nå de fysiska uttrycken för denna "vilja" söker vi metodiska lösningar. Mellan den yttre världen och det inre jaget står kroppen och artefakterna som individens förlängning ut i verkligheten, två distinkta källor för arkeologin.

Från 1980-talet har social identitet fått förnyat intresse, mycket på grund av att man inom sociologin hade satt fokus på minoriteter och undanskymda grupper i samhället (Jenkins 1996: 7 ff; 2000). Inriktningen har appellerat

till både den Annaleshistoriska och postmoderna diskursen inom historisk arkeologi. Vi har gått från att studera "likheter" till att istället understryka "skillnader" i social kategorisering. Synen på identiteter som essentiella har ersatts med åsikten att de är konstruktioner skapade i ett specifikt tids- och rumssammanhang. Numera lägger vi därför även begreppet *manipulera* till Erwin Goffmans kända treenighet *kategorisera, identifiera* och *jämföra* då Jaget presenteras för andra (Goffman 1959). Centralt i denna förändringsprocess står kritiken mot objektifiering av människor och oreflekterat accepterande av taxonomier.

Under det senaste decenniet har ytterligare en aspekt lagts till kritiken. Intresset för normbrytare och glömda sociala kategorier riskerar att definiera nya essentiella grupper istället för den kulturhistoriska skolans "kulturer" och neo-evolutionisternas "grupp, stam och stat". I sökandet efter en social totalitet har forskare istället understrukit odelbarheten av olika sociala identiteter som genus, klass och ålder (Meskell 2001: 187ff). Taxonomiernas sammansmältning vittnar om en medvetenhet om identiteternas oskiljaktighet i vardagen. Vi är *vi* hela tiden, även om de olika roller vi bär spelas ut i skilda situationer. Medvetenheten om totaliteten i vardagen är viktig för att inte göra människor i det förflutna endimensionella som representanter enbart för ett kön eller en etnisk grupp. För att göra forskningen operationell måste man definiera vilka identiteter som man lägger tyngdpunkten på i studien. Istället för att begränsat fokusera på t. ex. genus som övergripande aspekt bör man arbeta kontextuellt och visa på situationer där olika identiteter aktiverades.

Vilka sociala kategorier har studerats inom historisk arkeologi? Influenserna från historia är tydliga, medan impulser från socialantropologi och sociologi fått mindre utrymme. I Tyskland och England sammanförs ofta ett socialt perspektiv med den politiska utvecklingen till en socialhistoria (Steuer 1995; Brather *et al.* 1999). Heiko Steuer anger fem områden för sociala studier inom medeltids- och historisk arkeologi: 1. Rang och sociala skikt, 2. Livsstil och representation, 3. Kommunikation och skriftkultur, 4. Skrånas uppkomst och 5. Socialtopografi. Från anglo-saxisk horisont har liknande områden pekats ut. I sin bok om traditionerna inom brittisk medeltidsarkeologi kommenterar Christopher Gerrard den teoretiska utvecklingen inom ämnet (Gerrard 2002: 217ff). Bland de senaste tre decenniernas ämnesområden ligger några inom ramen för social arkeologi; 1. Identitet och samhälle, 2. Artefakter och mening, 3. Arkitektur och rumsutnyttjande, 4. Landskap, 4. Tid. Även om föremål och landskap studerats tidigare understryker Gerrard den sociala betydelsen av dem som numera har tolkningsföreträde framför en funktionalistisk.

Kortfattat uttryckt tar forskning som bedrivs på medeltida och tidigmoderna lämningar utgångspunkt i fyrståndsläran. Denna bild av samhället bör ses som idealiserad och den innehåller en större mångfald. Därför bör den ställas mot andra vagare sociala kategorier som öppnar upp för tolkningar

bortom de stiliserade arketyperna. Inom tysk historieforskning har Gerhard Oexle understrukit vikten av att inte bara studera stånden i sig, utan själva processen i bildandet av dessa. Han poängterar vinsten med att inrikta sig på problematiken kring "familj och släktskap, kring hus och ätt, kring monastiska och vasallitiska grupper, ... vänskap (*amicitia*), kring den specifika utformningen av gemenskaper och edsvurna gemenskaper (*conjuraciones*) och deras båda viktigaste uttryck, nämligen gillet och kommunen" (Oexle 1998: 18). För att kunna befolka landskap och monument med dessa aktörer måste nya perspektiv och metodisk medvetenhet få större utrymme. Social organisation fann sitt innehåll och sina uttryckssätt i fältet mellan individer och grupper. I den teoretiska diskussionen sammanfaller detta med synen på individers rörelsefrihet gentemot det gemensamma strukturerande kulturmönstret.

Struktur- och handlingsteoretiska modeller som utvecklats av Pierre Bourdieu och Anthony Giddens har positionerat den förindustriella människan mellan individuellt aktörskap och betvingande samhällsregler. Vi måste se denna tudelning som betingad av vår samtida syn på individ och grupp. Människan förutsätts vara en avgränsad varelse som förhåller sig till en likaledes fast "samhällskropp", som två separata enheter (Jenkins 1996: 14 f). En sådan tudelning är kulturellt konstituerad och behöver inte ha varit bestämmande för alla historiska perioder. I de samhällen vi studerar inom historisk arkeologi bör handlingsutrymmet vara begränsat och ligga närmare strukturerande regler befästa av gruppen.

Ett handlingsteoretiskt perspektiv anger inte heller mer specifika angreppssätt på källmaterialet om vi ska förstå och förklara mänskliga mönster. Det är ett grovt utstakat fält där vi måste odla nya metoder för att studera sociala relationer utifrån texter, arkeologiska rön och ikonografi. Om vi ska kunna tolka handlingarna i kända historiska kontexter bör erfarenheter från socialantropologi och sociologi få större utrymme. En framkomlig väg kan vara perspektiv hämtade från undersökningar av mikrosociologiska processer, om vad som händer då människor möts. Inte minst symbolisk interaktionism som utvecklades av George Herbert Mead, Herbert Blumer, Irving Goffman och Henri Tajfel ger metodiska perspektiv på frågan hur relationer struktureras (Jenkins 1996: 20ff). Grundläggande för deras perspektiv är att människan konstruerar sin identitet genom social interaktion. Aktörerna skapar bilden av sig själv i kontaktögonblicket, vilket gör identiteten öppen för förändring eftersom kontexterna och individerna skiftar. Det pågår en dialektisk intern-extern förhandling om identiteten över tid. Mötet ger möjlighet att signalera gruppstillhörighet med artefakter som bär emblematiske stil (Wiessner 1983: 257; Gustin 2004: 55). Föremålet sammanfattar gruppstillhörigheten med sin form eller färg och öppnar upp för ett spektrum av skilda förhållningssätt.

För att förtydlig den kortfattade teoretiska diskussionen med hjälp av ett historiskt arkeologiskt exempel avser jag belysa kulturell och religiös

identitet bland köpmän som ägnade sig åt interregional handel i en specifik historisk kontext. Uppkomsten av en grupp resande med varuutbyte som huvudsaklig uppgift var en del i den ökade arbetsdelning som kännetecknade det nordiska samhället från sen järnålder till medeltid. Köpmännen verkar ha haft en snabbare och tidigare social frigörelse än hantverkarna, påskyndad av den ekonomiska uppgång som inföll under 1000- till 1300-talet. De politiska framstegen går att följa i skriftliga källor på kontinenten. Grupper av ekonomiskt starka köpmän hade en viktig roll i förhandlingen med feodala överherrar i städerna. Upproren 1073 i Worms och 1074 i Köln var riktade mot alltför stora angrepp på sedvanerätten (Engel 1993: 39ff). Bland betingelserna för grupperns etablering och överlevnad stod den ömse-sidiga eden, minnets konstituerande kraft och representationen av gruppens identitet i form av texter, bilder och objekt (Oexle 1979; 1998: 30 ff). Gemenskapen byggde man upp i vardagens handlingar där individen prövade tilliten inom gruppen. Organisering av riskspridning och stöd kunde skilja sig utifrån behov, vilket vi nu ska se.

SOCIAL IDENTITET I PRAXIS – HANDELSGEMENSKAPENS ORGANISERING

Under sen järnålder och tidig medeltid möter vi olika organisationsformer för dem som utsatte sig för riskerna med att resa. Behovet existerade som en realitet under perioder då regionala överherrar eller rikets furste inte förmådde skydda handelsintressena. Det är dock viktigt att skilja på tillfälliga överenskommelser och mer permanenta former för samarbete. Den enklaste formen av skydd var att flera intressenter med samma resmål ingick en rättslig överenskommelse för den enskilda färden. Gruppen hade rättsliga skyldigheter gentemot varandra genom att "sitta i samma båt" men ansvaret föll vid framkomsten. Huvudansvarig för upprätthållandet av gemenskapen var styrmannen (*styrimadhr*) som också rådde över skeppets besättning (*hásetar*). En ökad slagkraft uppnådde man genom att segla i eskader. I de nordiska skriftliga källorna från sen vikingatid och tidig medeltid finner vi mer bindande gemenskaper i begrepp som *helimingsfélag*, *hjáfélag*, *félag* och *gildi* (Ebel 1989; Müller-Boysen 1990: 62ff).

Helimingsfélag innebar att två handelspartners for gemensamt på resa med gemensam handel som mål. *Hjáfélag* skilde sig från den, eftersom man gick samman för en specifik resa där godset tillhörde respektive ägare eller bara den ene (Ebel 1989: 156; Müller-Boysen 1990: 128). I denna form för samarbete stannade den ene parten hemma medan den andre fullföljde handelsresan för bådas räkning.

Félag ("godsgemenskap") står för en riskspridning kopplad till korta perioder eller specifika resor där alla följde med (Ebel 1989: 154ff; Hoffmann

1989: 198; Müller-Boysen 1990: 64ff). Principen var att en eller flera aktörer lade samman sina varor och kapital i en gemensam kassa. Om någon avled tillföll varorna de andra i gruppen och inte kungen eller landsherren. På så sätt räddades arvet till köpmannens efterlevande och fördes till dem av de andra i gemenskapen. De kunde också företräda den döde om han mördats och föra bötesbeloppet till de efterlevande. Félag ingicks vanligen mellan släktingar eller individer som kände varandra, men man behövde inte komma från samma region. Exempel finns på fördrag mellan isländska och norska köpmän, liksom mellan islänningar och svear (Ebel 1989: 157). Félagen upplöstes då resan eller uppgiften var fullföljd och ska ses som ren riskspridning. Det fanns inga överenskommelser om sociala påtaganden utöver de rent ekonomiska.

Med *gillen* etablerades en mer permanent typ av förbindelse. Om félag ska ses som en tillfällig reseförsäkring kan gillesgemenskapen ses som en olycksfalls- och livförsäkring som skulle täcka riskerna för både individ och efterlevande. Ordet gille är etymologiskt förknippat med äldre germanska språk där det har betydelsen "offer", "betalning" och "skatt" (Schmidt-Wiegand 1985: 38). Vi möter begreppet gille första gången i skriftliga källor i Sverige på två runstenar i Sigtuna (U 379; U 391) och två från Östergötland, funna i Bjälbo (Ög 64) och Törnevalla (Jansson 1961; Düwel 1987: 337ff; Gräslund 2006: 128, Typ Pr 1 och Pr 2). De två stenarna i Sigtuna där gillen nämns anger troligen en ömsesidig överenskommelse på svealändskt initiativ före 1050. De två från Östergötlands landsbygd verkar anknyta till en skandinavisk gemenskap med lokala mäktiga släkter som initiativtagare. På dem är det "drängar" som är aktörerna, ett begrepp som anger yngre män. I båda fallen rör det sig om edsvurna sammanslutningar med varaktighet och med ett större antal aktörer som deltagare.

Friserfararstenarna i Sigtuna är exempel på två parallella överenskommelser i handelssyfte (von Friesen 1913; Düwel 1987: 337ff; Radtke 2002: 391). Stenarna är resta efter edsvurna gillesmedlemmarna Thorkel och Slo-de i staden som ingick i en större grupp farmän. Den sistnämnde har samtidigt ingått i félag med ytterligare en person som befinner sig utanför den inre kärnan av deltagare. Denne Albod har varit mycket omdiskuterad. Namnet har ansetts vara frisiskt, men är istället av mer generellt nordvästgermanskt ursprung. Han kan vara från Sachsen eller Franken i det tysk-romerska riket och alltså en tillfällig handelspartner. En tänkbar handelsplats på kontinenten där man möttes bör ha varit Hedeby/Schleswig som också omnämns som mål för svear på två runstenar utanför Sigtuna (Sö 16 och U 1048). Där fanns sedan mitten av 800-talet en frisisk, och slutet på 900-talet en sachsisk befolkning (Radtke 2002: 390ff).

Just på kontinenten mötte Skandinaverna andra former av gillen. Gerhard Oexle menar att gillesförbunden där hämtade sitt innehåll från senantikens *coniurationes* (sammansvurna) som existerade i 500- och 600-talets

Italien och gallofrankiska områden (Oexle 1985; 1989: 193f). Även om gillen omnämns så tidigt som år 779 i Karl den Stores Kapitularier bör man inte se termen som beteckning för ett farmannagille vid denna tid (Oexle 1989: 174f) Istället rör det sig om intresseorganisationer där edsgemenskapen stod i motsättning till den av Karl den Store krävda eden till honom och riket. Medlemmarna var av båda könen och ofta ingick personer ur prästerskapet. Det äldsta belägget för en sammanslutning med endast köpmän finner vi istället i Tiel ca 1020, alltså samtidigt med runstenarna i Sigtuna. Andra tidiga nedslag i skriftliga källor har vi i St Omer och Valenciennes där de omtalas i slutet av 1000-talet. Farmannagillena hade ett tydligt juridiskt och formaliserat uttryckssätt i samklang med dåtidens kulturella mönster. Medlemskapet i gillet bekräftades med en ed, vilket gjorde inträdet till en pliktgrundad rättshandling med löfte om ömsesidigt stöd. Eden bekräftades genom upprepade sammankomster där sociala handlingar som gudstjänst, givande av allmosor, erinran om döda medlemmar och den gemensamma måltiden var ramen (Müller-Boysen 1990: 75).

Behovet och utvecklingen av gillena kom ur de instabila livsvillkor farmännen levde under. Tiel var en av de viktigare städerna i riket under 1000-talet. Från orten reste man till England och gäster därifrån gengäldade besöken. Efter att invånarna vid flera tillfällen blivit attackerad av nordbor och hamnat i stridslinjen för maktkampen mellan greve Dietrich III och Heinrich II om tullrättigheter var läget svårt. I en krönika författad av Alpert von Metz är problemet med att hålla handelsvägarna öppna och kungens maktlöshet tydligt uttryckt (Oexle 1989 om Alpert von Metz). Svårigheterna att få skydd för sin verksamhet är förvånande eftersom Tiel var en av de viktigare handelsorterna i rikets ytterområde. Tillsammans med Mainz, Köln och Bardowiek räknades staden som en mycket inkomstbringande tullstation i slutet av 900-talet och det tidiga 1000-talet. Farmännen i Tiel och deras gäster från England var alltså i starkt behov av annan form av skydd. Eftersom den feodala våldsapparaten inte kunde bistå med ett sådant gick man samman i kommuner och farmannagillen.

Tidiga kommunala initiativ kan ha funnits i Lund och Schleswig under 1100-talets tre första decennier, uttryckt som fästningslik stadssymboler på mynt (Andrén 1995). Ikonografin hämtades från tyska orter och kan ha representerat en urban samfällighet, *communitas*. För arkeologin är detta en viktig erfarenhet. Stads- och gillessigill visar att vi kan ta del av socialt bestämda och kulturellt uttryckta identiteter genom föremål vi hittar. I min fallstudie försöker jag ta hänsyn till flerdimensionaliteten i de identiteter som exponeras i ett och samma källmaterial. Glasovalerna, alsengemmerna som jag nu kommer att presentera, kan vara rester efter både en kulturell, social och religiös grupp. Genom dem som hittats i Sigtuna går det att fånga upp en spirande kontaktyta mellan tyskspråkigt område och staden vid Mälaren under 1000- och 1100-talet.

ALSENGEMMER – EN BIOGRAFI FRÅN KYRKORUM TILL RESANDEN

Alsengemmer är små ovala eller runda glasstenar som primärt var infattade på liturgiska föremål, men som med tiden fick skiftande användning. Första fyndet gjordes i Sønderborg på ön Als i Danmark 1871, därav första ledet i namnet. Efterledet -gem kommer från stensnidarkonsten (gemmologi), där begreppet anger ädel- eller halvädelsstenar med slipad dekor. Till en början antog man att de var hedniska amuletter av frisiskt ursprung, eftersom de flesta exemplaren hittats i Friesland. Sedan 1950-talet har denna hypotes ifrågasatts och dateringen av dem ändrats radikalt.

Otto Friedrich Gandert noterade fyndkoncentrationen och menade att gemmerna skulle dateras till 700- och 800-talet i Friesland, för att under 900-talet ha spridits till Westfalen och hertigdömet Sachsen (Gandert 1955). Han menade att ursprunget gick att söka i hedniska amuletter som reflekterade en kristen bildvärld. Ikonografiskt delade han in glasstenarna i 6 typer (A till F), med ytteligare undertyper. Mechtild Schulze-Dörrlamm utvecklade kunskapen om dessa säregna objekt med utgångspunkt i en noggrannare kronologisk och kontextuell analys (Schulze-Dörrlamm 1990). Hon kunde utifrån antalet figurer som ristats i glaset dela upp dem i tre typer som speglar en förändringsprocess.

Typ I med en figur (människa, djur eller abstrakt figur) finner vi på liturgiska objekt inom en begränsad geografisk yta mellan Maas och Elbes nedre lopp, förutom ett fåtal i övriga Europa (fig. 1). Anknypningen till antika skurna halvädelsstenar och kaméer är tydlig. Bland de antika förebilderna finner vi analogier, både vad gäller tvåskiktad yta och ikonografiskt program. En guldring från Hågerup på Fyn med datering till ca 210 till 260 e. Kr. är ett utmärkt exempel på detta i Skandinavien, men andra exempel finns i Europa (Baastrup 2007: 167; Slej *et al.* 2004: 196, Kat. nr. 152, 153, 154). De inristade figurerna på de medeltida efterbildningarna är enstaka människo- och djuravbildningar i enkelt utförande men med stor variation. Möjligen ansågs alsengemmen besitta ett värde som religiöst laddad antik symbol tillsammans med de andra på korset. Kontexten är tydligt kyrklig med anknypning till högre sociala strata i nordvästra Tyskland.

Typ II är fortfarande begränsad till sin spridning och funktion (fig. 2). Några få är funna i profana kontexter. Avbildningarna på denna variant visar två män som verkar fatta varandras händer, men undervarianter förekommer. En funnen i Liubice/Alt-Lübeck har två figurer som att döma av gesterna befinner sig i samtal (Schulze-Dörrlamm 1990: Tafel 30: 1). Fyndet är intressant eftersom stenen sitter infattad i ett spänne. Bäraren har troligen använt den för att hålla ihop kläderna vid halsen, vilket gjort den synlig och identifierbar. I Skåne och i det medeltida Sverige är alsengemmer med två personer representerade på fem platser. Majoriteten finns i urbana centra

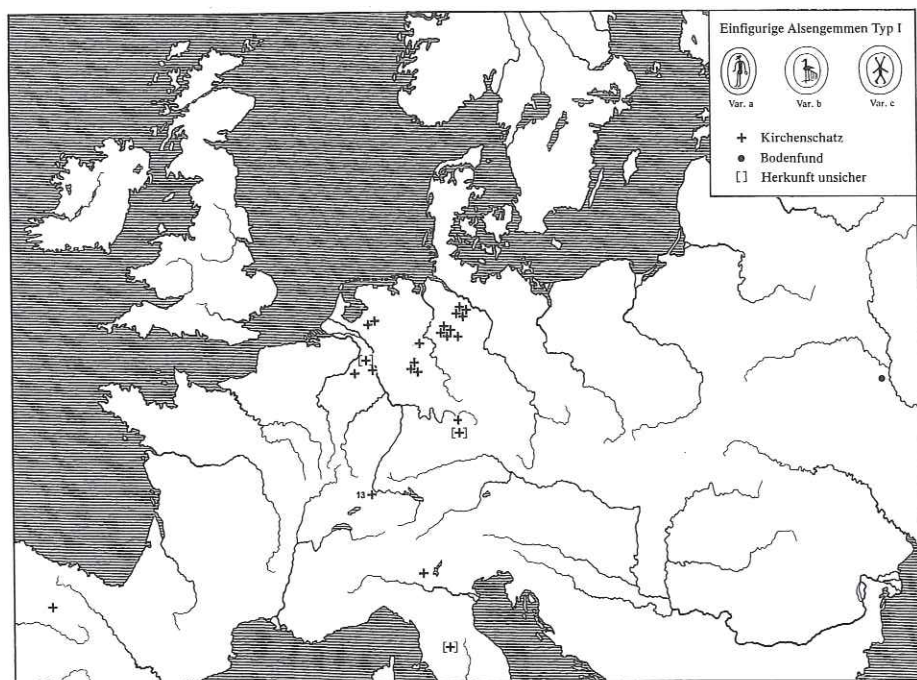

Fig. 1. Enfiguriga alsengemmer, Typ I. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 216, Abb. 1.

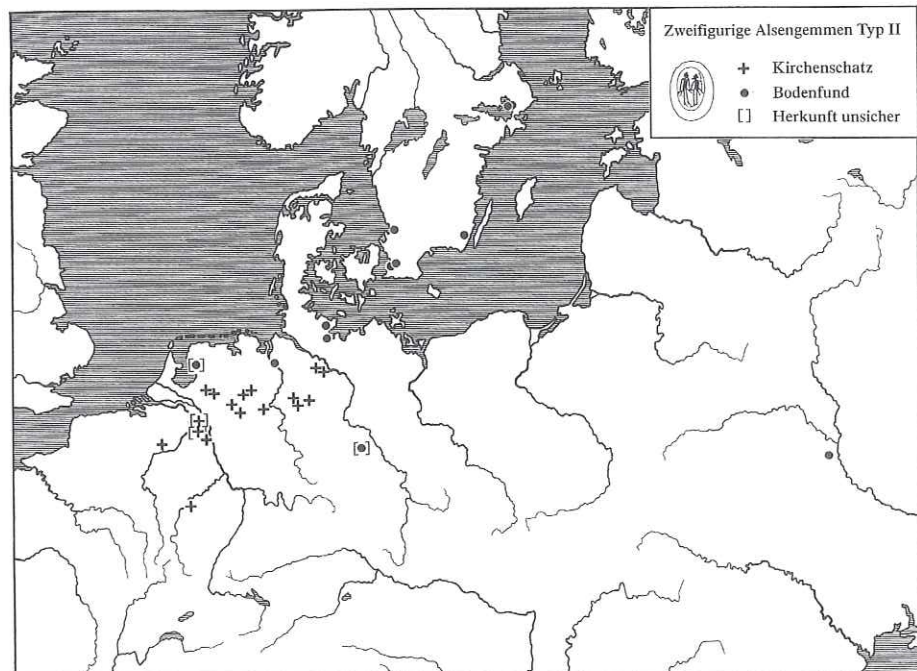

Fig. 2. Tvåfiguriga alsengemmer, Typ II. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 217, Abb. 2 med tillägg Bunkeflo, Skogaby och Sigtuna.

3.

4.

5.

6.

Fig. 3. Uppland, Sigtuna, kvarteret Professorn 1, fyndnummer 4168. Skala 2:1. Foto: Mats Roslund.

Fig. 4. Uppland, Sigtuna, kvarteret Professorn 1, fyndnummer 4334. Skala 2:1. Foto: Mats Roslund.

Fig. 5. Skåne, Bunkeflo bytomt. Skala 2:1. Efter Ingwald & Lövgren 2005.

Fig. 6. Halland, Skogaby, Furudal. Skala 2:1. Foto: Anders Andersson.

som Lund, Kalmar och Sigtuna, men två nya fynd har placerat dem även på landsbygden (fig. 3, 4, 5 och 6). I Bunkeflo vid Malmö har man kunnat knyta den till en kyrklig domän, eftersom gården från tidigt 1200-tal som den hittades på troligen var i kyrklig ägo (Ingwald & Lövgren 2005; Lövgren *et al.* 2007: 264). I Skogaby vid Laholm är bebyggelsen från tidig medeltid, brett daterad till 1000- och 1100-talet (Håkansson 2008). Placeringen vid ån Lagan endast en mil från kusten ger platsen en särställning som möjlig kontaktyta för handel. Här finns ingen kyrklig anknytning som i Bunkeflo. Slitaget på stenen är inte lika hårt som den i Skåne, utan har samma tydliga figurer som på de i Sigtuna. Alsengemmen i Skogaby bör ha kommit i jorden under sin sociala "brukningstid". Dateringsmässigt placerar sig de tvåfiguriga stenarna från Sigtuna omkring år 1100, i Lund i 1100-talet, i Skogaby 1000- och 1100-talet, i Bunkeflo till tiden före 1250, i Kalmar till 1200-talet.

Typ III har en mycket bred spridning i Nederländerna, nordvästra Tyskland och Danmark (fig. 7). På dessa senare gemmer ser man tre eller fyra personer, ibland med andra bitecken utformade som träd, rutnät eller stjärnor. Bakgrunden till den kvantitativa och geografiska expansionen var religiös och vi känner till den väl tack vare skriftliga uppgifter. År 1164 förde ärkebiskopen av Köln och ärkekanslern av Italien Rainald von Dassel relikerna efter Heliga Tre Konungar från Milano till Köln. Stadsherrens beslut var starten för en kult som växte fram runt deras relikerna under 1100-talets andra hälft vilken drog till sig pilgrimer från stora delar av Europa. Bland de pilgrimstecken besökarna tog med sig fanns gjutna märken med Kaspar, Melchior och Balthazar. De bars fastsydda på kläderna och hade samma innebörd som liknande utsmyckningar med S:t Kristoffer. Heliga Tre Konungar ansågs skydda resande mot faror. Dessa alsengemmer med tre eller fyra figurer har en tydlig koncentration till ärkebiskopaten i Köln, Hamburg-Bremen och Lund. Det är därför intressant att de 12 alsengemmer som hittats i Danmark alla är trefiguriga och tolkade som pilgrimsamuletter (Baastrup 2007: 166). I Sverige har vi ett anonymt fynd från Skåne, ett från Alby i Hulterstads socken på Öland samt ett från Viklau vid Roma på Gotland (uppgett som "Vikarve" hos Gandert och Schulze-Dörrlamm).

Ikonografen på gemmerna är mycket variationsrik. Om vi bortser från fyndet från Lieveren i Nederländerna som har fyra figurer varav en är sittande, är gruppen med tre stående figurer i uppenbar majoritet. Anmärkningsvärt är att detta enda fynd av en fyrafigurig alsengem har använts som bevis för att de avbildar Caspar, Melchior och Balthazar hyllande Kristus. Om vi tar en noggrannare titt på motivet är de trefiguriga alsengemmerna försedda med samma attribut som de tvåfiguriga. De två ytterst stående männen bär "svärd" och "stav", medan mannen i mitten är vapenlös. Alla tre håller varandra i händerna. Dessutom är inte alla trefiguriga gemmer "konungar". Bland dem finns också två män som står tillsammans med en ängel som bär tydliga vingar. Ser vi noggrannare på glasstenarnas ikonografi är det alltså en mer mångtydig typologi som kan göra sig gällande än om vi enbart delar

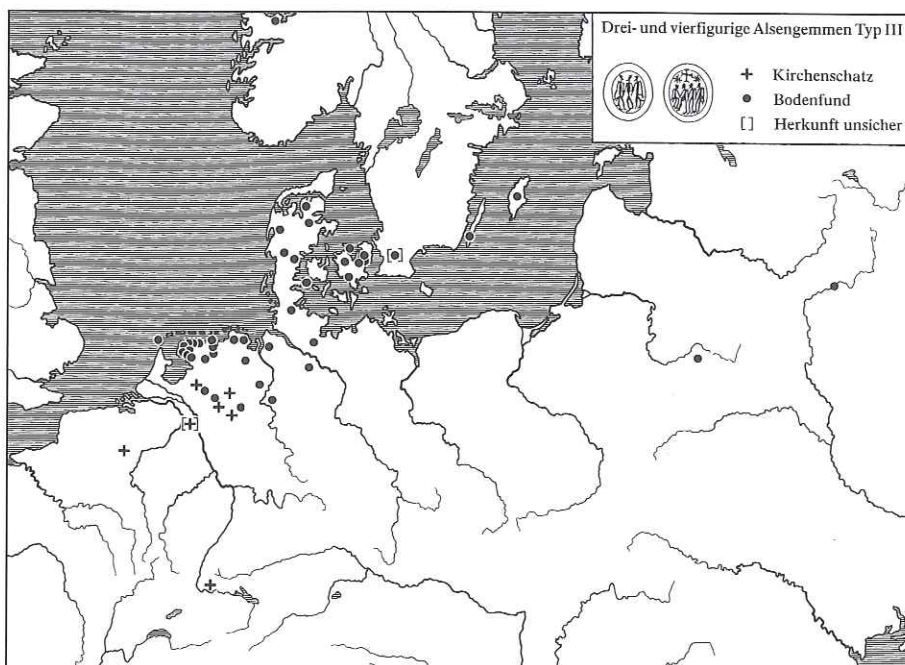

Fig. 7. Tre- och fyrafiguriga alsengemmer, Typ III. Efter Schulze-Dörrlamm 1990: 218, Abb. 3 med tillägg och korrigeringar utifrån Baastrup 2007: 162, fig. 5.

upp dem utifrån antal figurer. På ytorna finner vi en mångfald med upp till 9 varianter (fig. 8).

De ikonografiska avvikelser som alsengemmen uppvisar kommenteras inte av Gandert. Han hänvisar till tidigkristna absidmosaiker och pilgrimsamuletter från Rom, daterade till 700-talet som ursprung för den frisiska produktionen (Gandert 1955: 165). Övergången från fyra figurer till tre menade han berodde på att den tredje konungen fick lämna scenen. Mariagestalten hämtades upp från sin stol och på så sätt anslöt motivet till en ”i den germanska föreställningsvärlden sedan bronsåldern genomgående gudatriad” (Gandert 1955: 167). De enfiguriga skulle i linje med argumentationen vara en förflickad variant av de föregående. Schulze-Dörrlamm menar att denna kedja inte håller och att man måste vända på sekvensen. Hennes kronologi visar övertygande att de enfiguriga var först i bruk på kyrkliga föremål, för att följas av två- och sedan trefiguriga. Vi har alltså en tidsskillnad på drygt 300 år mellan amuletterna från Rom och alsengemmen, vilket gör Ganderts tes svår att acceptera.

Vad är det då för ikonografi som flertalet gemmer bär? Förebilder finns bland intaglioslipade halvädalstenar, daterade till perioden från sent 1000-tal till mitten av 1300-tal (Zwierlein-Diehl 2006). Dessa stenar hittar vi på kyrkliga föremål, men de finns även som sigill och sekulär utsmyckning. Ett

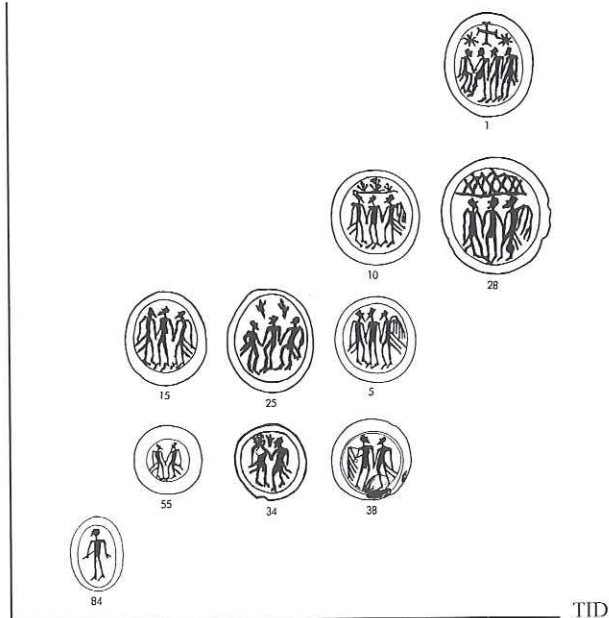

Fig. 8. Alsengemmenas relativa kronologi. Hänsyn har tagits till både antropomorfa figurer och andra element. a) Enfiguriga, b) Tvåfiguriga, c) Tvåfiguriga med attribut, d) Tvåfiguriga varav en är ängel, e) Trefiguriga, f) Trefiguriga med attribut, g) Trefiguriga varav en är ängel, h) Trefiguriga varav en är ängel och med attribut, i) Fyrafiguriga. Siffrorna anger katalognummer i Gandert 1955.

exempel på de medeltida exemplaren finns på Elisabethrelikvariet, idag på Statens Historiska Museum i Stockholm. Ursprungligen tillverkades det av ädelmetallföremål av varierande ålder för att rymma kraniet av Elisabeth av Thüringen/av Ungern (1207-1231), kanoniserad genom Fredrik II's försorg 1235. Relikvariet kom till Sverige under 30-åriga kriget och var tidigare placerat i katedralen i Marburg. På kärlet finns en röd halvädalsten, möjligen karneol, med en stående man som bär ett tredelat föremål i höger hand samt en stav i den vänstra (fig. 9). Motivvalen bland dessa tidig- och högmedeltida stenar är extremt rikt varierade, liksom funktionen. På dem finner vi motiv som är bekanta från alsengemmen. De änglar som slipats in i stenen har samma utformning på vingarna som de inristade på glasstenarna (Zwierlein-Diehls 2006: 51, fig. 27; 58, fig. 39; 59, fig. 47). Huvudparten av de medeltida halvädalstenarna finner vi i kejsardömet centralområde i städer som Siegburg, Marburg, Osnabrück, Halberstadt, Paderborn och Mainz. Också utanför detta område finner vi exemplar i norra

Fig. 9. Enfigurig gem i intaglioteknik. Elisabethsrelikvariet. Statens Historiska Museum. Inventarienummer 1, föremålsid 41345. Foto: Bengt A. Lundberg 1998. Publicerad med tillstånd av SHM.

Frankrike, några i England, i Salzburg samt ett fynd från ungerska domkapitlet i Veszprém.

Kunskapen om halvädeltensslipning försvann vid mitten av 900-talet i det tysk-romerska riket, och den återuppväcktes inte förrän under andra halvan av 1100-talet. När tekniken trädde fram i slutet av 1000-talet var det främmande hantverkare som utförde arbetet. Zwierlein-Diehl menar att både teknik och återupptagande av äldre bildprogram passar väl in i mellanösterns kulturområde, där pilgrimer från väst beställde skådestenar inför hemfärden (Zwierlein-Diehl 2006: 78f). Dessa medeltida halvädeltensar befinner sig nära alsengemmerna i tid och rum. Trots sitt magrare ikonografiska budskap och lättillgängligare material är de närbesläktade till funktion och utseende.

Schulze-Dörrlamms nya kronologi öppnar upp för att de trefiguriga alsengemmerna hämtat sitt symboliska innehåll från de tvåfiguriga. Ikonografin på de sistnämnda anknuter till medeltida gestik. Avbildningar under denna tid var inte naturalistiska, utan bar symbolvärden som förstärktes med de gester som bilden presenterade (von Amira 1905; Schmitt 1990). Välkända exempel finner vi i Kristus gester i kyrkorna där händerna visar om han

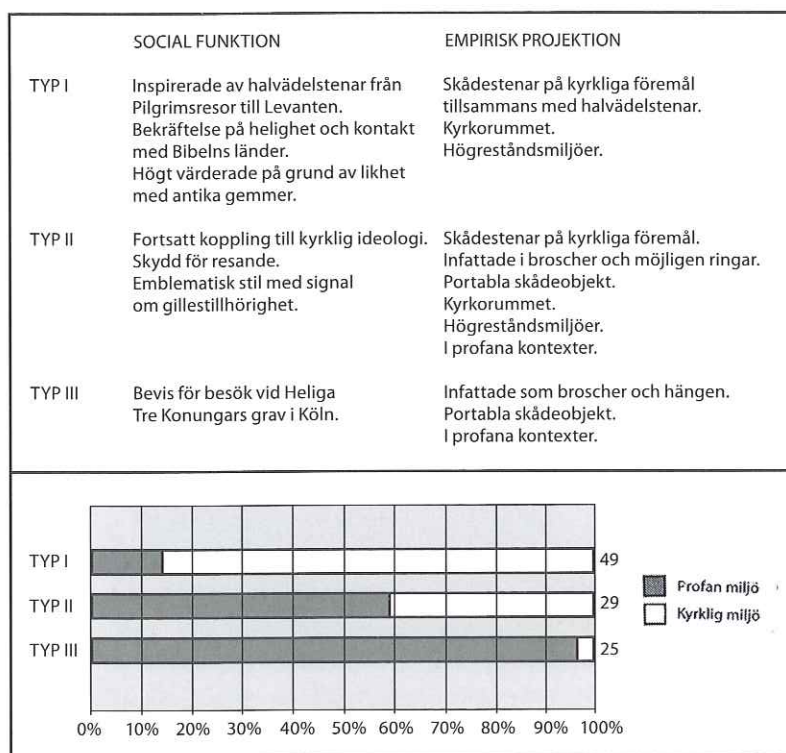

Fig. 10. Alsengemmernas biografi. Idé efter Andersson 1989: 201.

dömer, benådar eller predikar. I lagboken *Sachsenspiegel* assisteras texten av domarens livfulla gestik så ingen skall missuppfatta rättsprocessen. Människors gester är alltså aldrig tillfälliga i medeltida ikonografi.

Alsengemmerna i Sigtuna tycks avbilda beväpnade män som fattar varandras händer. Man kan uppfatta detta som en broderskapsgest, som en ed eller som *amicitia*, vänskapsband med politiskt innehåll. Pilgrimer var en grupp resande som behövde beskydd. Därför är det särskilt intressant att en gem av Typ II hittats tillsammans med pilgrimsmärken av bly i floden Kleine Weser i Bremen (Gandert 1955: 208, nr 21). Om vi accepterar tanken att Typ II symboliserar gemenskap mellan resande kan producenterna i Köln ha fortsatt att tillverka dem med en ny ikonografi där Tre Heliga Konungar tog över rollen som beskyddare. Detta skedde 1164 då relikerna flyttats från Milano till Köln, vilket resulterade i ett större antal pilgrimer som sökte helgonens välsignelse för sina färder. Den stora ansamlingen trefiguriga alsengemmer i Danmark har sitt ursprung i denna trafik (Baastrup 2007: 165f).

Alsengemmerna kan alltså ha haft flerdimensionell betydelse (fig. 10). Dels var de en del av kyrkans form och bildspråk. Som utsmyckning på kors och bokomslag anknöt de till medeltida skurna halvädeltstenar i intaglioteknik. Men de var också minnen efter pilgrimsresor, eftersom Typ III går att

hänföra till dyrkan av Heliga Tre Konungar och deras beskydd. Just den senare betydelsen gör att det går att retrospektivt uppfatta Typ II som en tidigare symbol för resanden. De var både en del av det religiösa skydd som helgonen gav i en osäker värld, men också ett tecken på att man tillhörde en särskild social grupp, farmännen och deras förbund (Schulze-Dörrlamm 1990: 220). Hemorterna för köpmännen låg i ett relativt avgränsat område där den urbana kulturen formade en sachsisk och frisisk gemenskap som kunde aktiveras som en kulturell identitet i hamnar där man mötte grupper med annan tradition. För att förstå hur ett sådant förbund kunde uppstå ska vi nu återgå till vad vi vet om organiseringen av gemenskaper för farmän under tidig medeltid.

IDENTITETER I KONTEXT – KONTINENTALA KÖPMÄN I 1000- OCH 1100-TALETS SIGTUNA

Hur ska vi tolka de tvåfiguriga alsengemmerna i Sigtuna i ljuset av handelns sociala organisering? Som Schulze-Dörrlamm anger kan de tvåfiguriga glasstenarna vara religiösa symboler, men täckte samtidigt ett profant behov som tecken på organisering för resande handelsmän. Placerar vi dem i en kontext tillsammans med pingsdorfkeramiken från samma region går det att föra en diskussion om vad de representerade i sin samtid. En sådan regional kategorisering av två artefaktgrupper ökar möjligheten att hitta kronologiska tyngdpunkter i tiden för interaktion. Därigenom går det att anknyta till diskussionen om det funnits köpmän från det kontinentala Nordvästeuropa i staden.

Handeln i östra Skandinavien med tyskspråkigt område växte fram under en period på 150 år (Kattinger 1999: 37ff, 109ff). Kejsar Lothar III förhandlade fram ett fördrag med gutarna 1134 som gällde deras närvaro i hertigdömet Sachsen. En bekräftelse och utvidgning av det följde med Artlenburgfördraget mellan Henrik Lejonet och gotländska farmän 1161. Knut Eriksson etablerade en överenskommelse med samme hertig någon gång mellan 1167 och 1180. För att fånga upp ”föråkarna” till 1100-talets köpmän får vi förlita oss på de arkeologiska källorna.

De två alsengemmerna i Sigtuna är daterade till åren runt 1100 (Kv. Professorn 1, kontextnr 1018 och 1068 intill hus E:J). Kulturlagren de låg i kan knytas till en byggnad med hantverksspill, restprodukter från både horn- och benhantverk och läder. Byggnaden har ingått i tomtens produktiva och utåtriktade del och bör ha varit en bod. Alsengemmerna ligger nära tomtgränsen ut mot Stora gatan, stadens huvudled. Vi kan fråga oss om denna tidiga datering kan stämma? Generellt brukar närvaron av köpmän från det tysk-romerska riket räknas till det sena 1100-talet. För att få svar på denna fråga kan pingsdorfkeramiken användas som stöd.

Schleswig var länge, liksom sin föregångare Hedeby, kontaktytan mellan nordvästra delen av kontinenten och länderna runt Östersjön. Efter att först

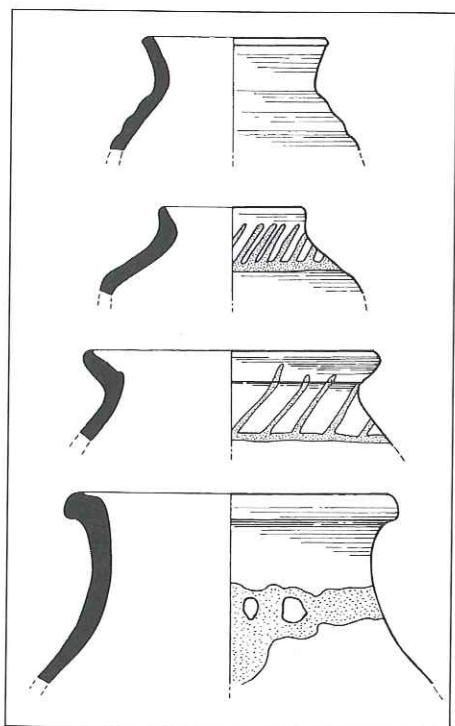

Fig. 11. Pingsdorfkeramik. Uppland, Sigtuna, kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10. Skala 1:3. Ritning av Tina Borstam.

heter som de franska importörerna. Med vinhanteringen följde bordskärl som pingsdorfamforor och bågare. Bland de vanligaste keramiktyperna från Rhenlandet som daterats till mitten av 1000-talet står pingsdorfgodset för 2/3 och paffrathgodset för 1/3 av skärvorna. Mängden pingsdorfkeramik ökade kraftigt mot slutet av århundradet (Vince 1988: 242).

Pingsdorfgodset brukar allmänt dateras till sent 1100- och början av 1200-talet i Sverige, men ser vi till dateringarna i produktions- och konsumtionsorter har det en större spridning över tid (fig. 11). Tillverkningen av rödbemålad hårdbrända bågare och kannor med rörip började redan strax efter år 900 och upphörde inte förrän under 1200-talets första decennier (Lüdtke 1989: 53). Därför är det sannolikt att keramik av pingsdorftyp anlände till Sigtuna från andra halvan av 1000-talet i form av bemålade bågare. Vi kan räkna med att det också där var vinkonsumtionen som var direkt orsak till importen. Från Bergen i Norge kan vi bekräfta samma konsumtionsmönster från sent 1000-tal och framåt (Lüdtke 1985: 61; 1989). Fynd i kulturlager i Schleswigs hamnområde som tidsbestämts till perioden 1072 till 1118, stärker bilden av en distribution in i östersjöområdet redan före år 1100 (Meyer 1996: 191).

Alt-Lübeck (mellan ca 1050 och 1138) och senare Lübeck (från 1143) etablerats fick köpmän från Friesland och hertigdömet Sachsen tillgång till fler hamnar under skydd av en överhet som insåg fördelarna med dessa risktagare. Det var från dessa orter vi får tänka oss att köpmännen kom till Sigtuna. En av de viktigaste varorna som anlände var vin och därmed ett nytt konsumtionsmönster. Köln låg i nordkanten av vinodlingsdistrikten och genom staden passerade drycken vidare till andra viktiga utskeppningshamnar, med framförallt London som destination (Huffman 1998: 12ff). Vinhandlarna från Rouen spelade där en väsentlig roll i handeln med kontinenten redan under 1000-talet. De hade sina packhus i distriktet "the Vintry". Kölnköpmännen lade till strax österut vid Dowgate, och fick snart samma rättigheter

Runda spännen och myntat silver från det tysk-romerska riket förekommer i kulturlagren redan under 1000-talets första hälft (Roslund in print). Ännu tydligare närvaro sammanfaller med en ekonomisk uppgång i staden, exponerad i både bebyggelseexpansion och ökad handel med Rus' från 1000-talets sista fjärdedel. Det är alltså helt rimligt att alsengemmerna och pingsdorfkeramiken är två artefaktgrupper som ömsesidigt stöder hypotesen att organiserade besökare från kontinenten tidigt var på plats i Sigtuna runt århundradeskiftet 1100.

Den sociala identiteten för de tyskspråkiga farmännen under denna konjunkturuppgång kan ha uttryckts juridiskt och kulturellt i köpmannagillen. Anonymiteten i gruppen ökade med antalet medlemmar och krävde att man hade någon form av igenkänningstecken. Alsengemmerna kan vara sådana gruppmarkörer som bars som spännen eller infattade i ringar. Konfirmeringen av identiteten fick materiellt uttryck i glassmycken med både social och religiös symbolik där ikonografin verkar anknyta till broderskapsgesten som omnämns i skriftliga källor.

ÅTERKOMSTEN – MED RÄTT ATT HANDLA

Forskning på handel och handelns aktörer står inför nya utmaningar. Vi är i behov av ett perspektiv där varor, vinstintresse, social organisering och rättslig säkerhet kommer i fokus utan att vi faller tillbaka på ett rent marknadsekonomiskt synsätt. Detta måste göras för att vi ska kunna nyansera bilden av varuutbytet som idag är alltför arkaisk och ensidigt inriktad på varornas symboliska värde i en gåvoekonomi. Kontinentala erfarenheter utifrån historiska källor kommer inte tydligt fram i diskussionen och varuutbytets materiella uttryckssätt måste lyftas fram teoretiskt och empiriskt. Aktörerna förkroppsligade en verklighet som krävde både tänkande och fysiskt arbete. De människor som planerade, anförskaffade varor, organiserade befälsordning och arbete på fartyget, lastade, skeppade, landade och sålde varor i fjärran länder måste få en plats i historieskrivningen. Från att under tre årtionden varit "antropologiserat" som ämne kan vi studera varuutbyte ur ett historiskt-arkeologiskt perspektiv med sociologiska analogier som stöd.

Samtidigt med att varuhandelns aktörer återvänt har inriktningen på social identitet inom historisk arkeologi lyft fram de kulturella effekterna av främlingars närvaro på varuutbytesplatserna. Varorna passerade inte som neutrala objekt in i ett lokalt konsumtionsmönster. Efterfrågan bör ha varit mer socialt strukturerad. När en vara vandrade från främlingarnas sfär till den hemtamt lokala påverkades det kulturella mönstret hos båda parter. Varans ekonomiska värde och sociala laddning är viktigt att studera för att vi ska blicka in i maktrelationerna som formade kontakterna.

Polanyis modell för ekonomiska transaktioner räcker inte till för att förklara vardagens processer under perioden 1000 till 1300. Fjärrhandeln ska

inte bara ses som administrerad av kungamakten och genomförd av samhällets toppskikt. Synsättet övervärderar den politiska våldsapparaten som dåtidens makthavare förfogade över och nedvärderar den växande gruppen av handelns aktörer som stod mellan välbeställda släkter och bönder. Behovet av gillen och överenskommelser av kortfristigare karaktär visar på varierande organisationsnivåer med helt andra aktörer. Före hansans gemenskap sökte resande köpmän olika former av skydd i zoner som låg utanför kungarnas emporier och jurisdiktion. I flera fall var de utformade som ett skydd *mot* överherrars konfiskations- och strandrätt. Man skapade nätverk som baserades på äkta eller fiktiv släktskap. Genom att understryka familjeband anknöt man till de grundregler som existerade i samtidens lagar. Konstruktionen av sådana "konstruerade släktskapsgrupper" var bindande. Inte som våra skriftliga avtal där man kan lagsöka personen för kontraktsbrott. Istället var det äran inom kollektivet och risken att bli utesluten ur det skyddande gillet som höll tillbaka ett löftesbrott.

Det vanligaste sättet att skapa en social identitet för köpmän under medeltiden var att samlas under beskydd av ett helgon. Gemenskapen inom gillet var utformad som andra kristna församlingar och brödraskap. På alsengemmerna i Sigtuna håller de två männen varandras händer. Denna gest kan tolkas som ett bestående av vänskapsband inom ramen för en kristen tro. Alsengemmerna menar jag är spår efter en tidigare etablerad gemenskap för köpmän från Sachsen och Friesland, en kulturell identitet förankrad i en religiös form, men skapad utifrån profana behov. Under det sena 1100-talet stärktes den organisatoriska anknytningen till helgon och kung genom ståndsöverskridande förbund. När Valdemar I steg in som beskyddare av gillet i Schleswig nyttjade han en redan existerande edsförsamling, *hezlagh* eller *convivium coniuratorum*, där hans far Knut Lavard som hertig till landet suttit med som ålderman. Ömsesidigheten visar hur viktig fjärrhandeln var för den instabila kungamakten. Samtidigt gav kontakten med rikets mäktiga familjer möjligheten för köpmännen att avancera socialt.

I Köln gjorde stadens invånare uppror 1074 mot ärkebiskopens brott mot sedvanerätten. Med tanke på handelsförbindelsernas intensitet förde resenärer troligen berättelsen vidare om denna bedrift till bröder i Bardowiek, Schleswig och Sigtuna. Bilden av de två männen som skakar hand, ibland under skydd av änglar, underströk skyddets ömsesidighet. Om inte makthavarna förmådde värna farmännen förlitade man sig på varandra och Gud.

Tackord

*Ett varmt tack riktas till Mechtild Schulze-Dörrlamm, Römisch-Germanische Zentralmuseum, Mainz för diskussion och litteraturhänvisningar om alsengemmerna. Genom hennes försorg blev jag även uppmärksam på Zweierlein-Diehls analogier med medeltidens slipa-
de ädelstenar.*

REFERENSER

- von Amira, K. 1905. *Die Handgebärden in den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse; Bd. 23, 2. München.
- Andersson, L. 1989. *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Lund Studies in Medieval Archaeology 7. Stockholm.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhällen i det medeltida*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°, Nr 13. Malmö/ Bonn.
- Andrén, A. 1995. Signs of communities. The iconography of early towns in Denmark. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994*. New Series, Vol. 10. S. 9-20.
- Baastrup, M. P. 2007. Alsgemmer i Danmark. Fundforekomst, funktion og forlæg. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2004. S. 157-173.
- Brather, S., Bücker, C. & Hoepfer, M. (red.). 1999. *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zur Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag*. Rahden.
- Callmer, J. 1998. Archaeological sources for the presence of Frisian agents of trade in northern Europe ca. AD 700-900. I: Wesse, A. (red.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Esienzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Neumünster. S. 469-481.
- Carelli, P. 1998. Varubytet i medeltidens Lund. Uttryck för handel eller konsumtion? *META* 1998: 3. S. 3-27.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.
- Christoffersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhandverkets utvikling i Lund ca 1000-1350*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 4°, No 13. Bonn/ Lund.
- Christoffersen 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byopkomst i Norge ca 800-1100: En modell. I: Andrén, A. (red.). *Medeltidens födelse*. Symposier på Krapperrups borg, 1. Nyhamnsläge/ Lund. S. 109-145.
- Duby, G. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*. Stockholm.
- Düwel, K. 1987. Handel und Verkehr der Wikingerzeit nach dem Zeugnis der Runeninschriften. I: Düwel, K., Jankuhn, H., Siems, H. & Timpe, D. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*. Göttingen. S. 313-357.
- Ebel, E. 1989. Altnordische Quellen zu den skandinavischen Händlerorganisation. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. VI. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 146-172.
- Editorial statement. *Journal of Social Archaeology* 1, No 1. S. 5-12.

- Engel, E. 1993. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Düsseldorf.
- Frazer, W. O. & Tyrrell, A. 2000. *Social identity in early medieval Britain*. London/ New York.
- Gandert, O. F. 1955. Die Alsengemmen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 36. Berlin. S. 156-222.
- Gerrard, C. 2002. *Medieval archaeology. Understanding traditions and contemporary approaches*. London.
- Goffman, E. 1959. *The presentation of Self in everyday life*. New York.
- Grierson, P. 1959. Commerce in the Dark Ages. A critique of the evidence. *Transactions of the Royal Historical Society* 9. London. S. 123-140.
- Gräslund, A-S. 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: Stoklund, M., Lerche Nielsen, M., Holmberg, B. & Fellows-Jensen, G. (red.). *Runes and their secrets. Studies in runology*. Copenhagen. S. 117-139.
- Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 34. Stockholm.
- Hodges, R. 1982. *Dark Age economics. The origins of towns and trade A.D. 600-1000*. London.
- Hoffmann, E. 1989. Skandinavische Kaufmannsgilden des hohen Mittelalters unter besonderer Berücksichtigung der dänischen Knuts-gilden. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. VI. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 197-216.
- Huffman, J. P. 1998. *Family, commerce and religion in London and Cologne. Anglo-German emigrants, c. 1000-c. 1300*. Cambridge.
- Håkansson, A. 2008. Alsengemmen. I: Wranning, P. (red.). *Vägen genom historien. Arkeologi längs väg 117*. Halmstad. S. 114-117.
- Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A regional-economic study*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 25. Stockholm.
- Ingwald, J. & Lövgren, K. 2005. Fynd med kyrklig anknytning från en medeltida gård i Bunkeflo. *META* 2005: 2. S. 39-51.
- Jansson, S. B. F. 1961. Törnevalla kyrkas runstenar. *Östergötlands och Linköpings stads museum, Meddelanden* 1960-1961. S. 219-237.
- Jenkins, R. 1996. *Social identity*. London.
- Jenkins, R. 2000. Categorization. Identity, social process and epistemology. *Current Sociology* 48(3). S. 7-25.
- Jensen, S. 1990. Handel med dagligvarer i vikingetiden. *Hikuin* 16. S. 119-138.
- Kattinger, D. 1999. *Die Gotländische Genossenschaft. Der frühhansisch-gotländische Handel in Nord- und Westeuropa*. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge/Band XLVII. Köln/ Weimar/ Wien.
- Lövgren, K., Hemer, O., Ifverson, P., Ingwald, J., Koch, H. & Svensson, M. 2007. *Bunkeflo- delområde 2 och Bunkeflo bytomt*. Citytunnelprojektet, Rapport 40. Malmö.

- Lüdtke, H. 1985. *Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975*. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 4. Neumünster.
- Lüdtke, H. 1989. *The Bryggen pottery I. Introduction and Pingsdorf ware*. The Bryggen Papers, Supplementary Series 4. Bergen.
- McCormick, M. 2001. *Origins of the European economy. Communications and commerce A.D. 300-900*. Cambridge.
- Meskel, L. 2001. Archaeologies of identity. I: Hodder, I. (red.). *Archaeological theory today*. Cambridge. S. 187-213.
- Meskel, L. & Preucel, R. W. 2004. Knowledges. I: Meskel, L. & Preucel, R. W. (red.). *A companion to social archaeology*. Malden. S. 3-22.
- Meskel, L. & Preucel, R. W. 2004. Identities. I: Meskel, L. & Preucel, R. W. (red.) *A companion to social archaeology*. Malden. S. 121-141.
- Meyer, J. 1996. *Die Keramik des 11. und 12. Jahrhunderts aus der Hafensiedlung Schlesiws*. Magister Artium Arbeit der Philosophischen Fakultät der Christian Albrechts-Universität zu Kiel. Kiel.
- Moreland, J. 2000. Concepts of the early medieval economy. I: Hansen, I. L. & Wickham, C. (red.). *The long eighth century*. Leiden. S. 1-34.
- Monclair, H. 2006a. Transformasjoner i norrøn økonomi. I: Steinsland, G. (red.). *Transformasjoner i vikingtid og norrøn middelalder*. Oslo.
- Monclair, H. 2006b. Kulturløse kjøpmen? Betragtninger om historiske studier av økonomi og kultur. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 85. S. 465-485.
- Müller-Boysen, C. 1990. *Kaufmannsschutz und Handelsrecht im frühmittelalterlichen Nordeuropa*. Neumünster.
- Norseng, P. G. 2000. Fra farmannen Ottar til hansakjøpmannen Bertram Bene. Synspunkter på kilde- og metodeproblemer i studiet av handel. *Collegium Medievale* 13. S. 11-77.
- Oexle, O. G. 1979. Die mittelalterlichen Gilden. Ihre Selbstdeutung und ihr Beitrag zur Formung sozialer Strukturen. I: Zimmermann, A. (red.). *Soziale ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters*, 1. Halbband. *Miscellanea Mediaevalia* 12/1. Berlin/ New York. S. 203-226.
- Oexle, O. G. 1985. Conjuratio und Gilde im frühen Mittelalter. Ein Beitrag zum Problem der sozialgeschichtlichen Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter. I: Schweineköper, B. (red.). *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und Gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen. XXIX. Sigmaringen. S. 151-214.
- Oexle, O. G. 1989. Die Kaufmannsgilde von Tiel. I: Jankuhn, H. & Ebel, E. (red.). *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. IV. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3. Göttingen. S. 173-196.
- Oexle, O. G. 1998. Soziale Gruppen in der Ständegesellschaft. Lebensformen des Mittelalters und ihre historischen Wirkungen. I: Oexle, O. G. & von Hülsen-Esch, A. (red.). *Die Representation der Gruppen. Texte-Bilder-Objekte*.

- Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 141. Göttingen. S. 9-44.
- Radtke, C. 2002. Schleswig im vorlübischen Geld- und Warenverkehr zwischen westlichem Kontinent und Ostseeraum. I: Brandt, K., Müller-Wille, M. & Radtke, C. (eds.). *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*. Neumünster. S. 379-429.
- van Rij, H. (introduktion och översättning till holländska) 1980. *Gebeurtenissen van deze tijd, Alpertus Mettensis / Alpertus van Metz*. Amsterdam.
- Roslund, M. (in print). *Bridging two worlds - tracing merchants from the Holy Roman Empire in High Medieval Sigtuna*.
- Samson, R. 1991. Fighting with silver. Rethinking trading, raiding and hoarding. I: Samson, R (red.). *Social approaches to Viking studies*. Glasgow. S. 123-133.
- Schmidt-Wiegand, R. 1985. Die Beseichnungen Zunft und Gilde in ihrem historischen und wortgeographischen Zusammenhang. I: Schweineköper, B. (red.). *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und Gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen, XXIX. Sigmaringen. S. 31-52.
- Schmitt, J-C. 1990. *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris.
- Schulze-Dörrlamm, M. 1990. Bemerkungen zu Alter und Funktion der Alsen gemmen. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Jahrgang 20. S. 215-226.
- Sindbæk, S. M. 2007. Networks and nodal points. The emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81. S. 119-132.
- Skre, D. Kaupang- et handelssted? Om handel og annen vareutveksling i vikingetid. *Collegium Medievale* 13. S. 165-176.
- Slej, K., Unge Sörling, S. & Popovici, D. N. 2004. *Guldskatte. Rumänien under 7000 år*. Stockholm.
- Steuer, H. 1995. Mittelalterarchäologie und Sozialgeschichte. Fragestellungen, Ergebnisse und Zukunftsaufgaben. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Beiheft 9. S. 87-104.
- Stig Sørensen, M. L. 1990. Handel, udveksling og dansk arkæologi. Overvejelser omkring nye perspektiver. *Hikuin* 16. S. 7-16
- Vince, A. 1988. The date and frequency of German imports in the city of London from the 10th to 15th centuries. I: Gaimster, D. R. M, Redknap, M. & Wegner, H-H (red.). *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland*. BAR International Series, 440. Oxford. S. 241-242.
- Wiessner, P. 1983. Style and social formation in Kalahari San projectile points. *American Antiquity* 48. S. 253-276.
- Zwierlein-Diehl, E. 2006. Maria Verkündigung am Feueraltar. Eine mittelalterliche Gruppe von Gemmen. *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 59/60, 2005/06. S. 34-83.